

การพัฒนาตนตามแนวทางพระพุทธศาสนา

ผศ.มัน เสือสูงเนิน
อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาต่างประเทศ คณะมนุษยศาสตร์

บทนำ

การพัฒนาตนนั้นนับว่าเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองในทุกด้าน ทั้งโดยส่วนตัว ส่วนรวม สังคมและประเทศชาติ หากมนุษย์ไม่มีการพัฒนาตน มนุษย์ก็จะก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมาอย่างมากมายเพราะอาจจะกลายเป็นผู้ที่สร้างปัญหาให้กับสังคมหรือไม่ก็จะเป็นภาระให้แก่สังคมต่อไปได้ ในการพัฒนาตนเองของมนุษย์ตามหลักการทางพระพุทธศาสนานั้น มนุษย์จะต้องมีความเชื่อมั่นว่าเราสามารถพัฒนาตนเองได้ ชีวิตเป็นของเราเองไม่มีใครหรือสิ่งใดที่จะมาลิขิตทั้งสิ้น ตัวเราเองเท่านั้นเป็นผู้กระทำให้เกิดสิ่งต่างๆ ขึ้นทั้งทางที่ดีและเลว ทั้งนี้แล้วแต่กรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจัย ในทางพระพุทธศาสนาให้เชื่อกรรมคือการกระทำของเราเอง หากเรามีความเชื่อมั่นอย่างนี้มนุษย์ก็พร้อมที่จะนำตนเองเข้าสู่กระบวนการของการพัฒนาและนำตนเองไปสู่ความสำเร็จที่พึงประสงค์ได้

แนวทางการพัฒนาตนทางพระพุทธศาสนา

มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ตามหลักพระพุทธศาสนา ไม่มีใครดีหรือเลวมาจากชาติกำเนิดหรือโดยการดลบันดาลจากสิ่งใดทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็พระเจ้าหรือพระพรหม แต่จะดีหรือชั่วอยู่ที่ความประพฤติหรือกรรมกรกระทำของตนเองเท่านั้น ดังบาลีว่า

น ชจจา วสโล โหติ น ชจจา โหติ พุราหมโณ
กมมุนา วสโล โหติ กมมุนา โหติ พุราหมโณ ฯ

คนจะชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้

จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้

แต่ชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะกรรม ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม¹

¹ ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๔๒/๓๖๑; ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๔๒/๕๓๒.

ทำความเข้าใจ รู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ มนุษย์จำพวกที่ ๕ นี้ จะมีศีล ๕ มั่นคง เป็นนิตย์และจะพยายามบำเพ็ญกุศลเพิ่มพูนบารมีอยู่เรื่อยๆ เช่น ให้ทาน ฟังธรรม จะมีการปฏิบัติธรรม มีคุณธรรมที่สูงกว่า ๔ พวกข้างต้น อย่างไรก็ตามพระอรหันตบุคคคล ๘ จำพวกที่เป็นวิสุทธิเทพ ท่านกล่าวว่า กัจฉัตรรวมลงในกลุ่มที่ ๕ นี้ด้วยเช่นกัน

แต่อย่างไรก็ตาม การถือกำเนิดขึ้นในสถานที่อันสมควรก็ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญเหมือนกัน เพราะกระบวนการพัฒนาของมนุษย์ตั้งแต่เด็กจนเป็นผู้ใหญ่นั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาตาม หลักการแห่งมรรคมีองค์ ๘ ข้อแรกคือสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เพื่อให้กระบวนการต่อมาคือ ระบบ ความคิด เจตคติ จะได้ถูกต้องดิงาม ตามไปด้วย คือ ระบบโยนิโสมนสิการ กระบวนการที่จะทำให้เป็น สัมมาทิฐิได้จะต้องมีปรโตโฆสะ หรือ กัลยาณมิตรที่ดี ดังนั้น กัลยาณมิตรจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเป็น คนดี

มนุษย์	→	ปรโตโฆส	→	โยนิโสมนสิการ	→	ผล
มนุษย์	→	ปาปมิตร	→	คิดชั่ว	→	ทำชั่ว
มนุษย์	→	กัลยาณมิตร	→	คิดดี	→	ทำดี

จะเห็นได้ว่า การได้ปรโตโฆสหรือกัลยาณมิตรนั้นเป็นเรื่องสำคัญ เพราะจะทำให้บุคคล ได้รับคำแนะนำสั่งสอนที่ถูกต้อง เป็นสัมมาทิฐิ การกระทำทั้งหลายที่ออกมาทางกาย ทางวาจา และระบบความคิดที่ใจก็จะเป็นไปในทางดีด้วย

หลักในการดำเนินชีวิตเพื่อให้เป็นคนดีนั้น ชาวพุทธจะดำเนินไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คือ หลักโอวาทปาฏิโมกข์ ที่ถือว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา บาลีว่า

สพฺพปาปสฺส อภรณั กุสลสฺสุปสมฺปทา
 สจิตฺตปริโยทปนั เอตั พุทฺธาน สาสนั
 การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม
 การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย⁴

จากหลักการที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา หรือโอวาทของพระพุทธเจ้า ๓ ประการ ที่รวมเอาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ชาวพุทธได้นำมาเป็นแนวทางในการ ดำเนินชีวิตเพื่อให้เป็นคนดีในสังคมคือ

⁴ ขุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙; ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

๑. หลักการไม่กระทำความชั่ว (ความชั่ว) ทั้งปวง หมายความว่า สิ่งใดก็ตามที่ทำไปแล้วไม่ว่าจะเป็นทางกาย วาจา หรือแม้แต่ทางความคิดหรือใจ ที่

- ๑.๑ ทำให้ตนเองเดือดร้อน
- ๑.๒ ทำให้คนอื่นเดือดร้อน
- ๑.๓ ทำให้ตนและผู้อื่นเดือดร้อน
- ๑.๔ ไม่เป็นประโยชน์แก่ตนและคนอื่น

สิ่งเหล่านี้จัดเป็นความชั่ว ในการดำเนินชีวิตชาวพุทธจะไม่กระทำ นั่นคือให้เว้นจากกายทุจริต วจีทุจริตและมโนทุจริตนั่นเอง

๒. หลักการทำกุศลให้ถึงพร้อม หรือการกระทำความดี สิ่งใดก็ตามที่ทำไปทางกาย วาจา หรือใจแล้ว

- ๒.๑ ไม่ทำให้ตนเองเดือดร้อน
- ๒.๒ ไม่ทำให้คนอื่นเดือดร้อน
- ๒.๓ ไม่ทำให้ทั้งตนเองและคนอื่นเดือดร้อน
- ๒.๔ เป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่น

สิ่งเหล่านี้จัดเป็นความดี ใครกระทำความหรือปฏิบัติตามเรียกว่าทำดีประพฤดีดี ในการดำเนินชีวิตของชาวพุทธจะปฏิบัติตามหลักการนี้เสมอ นั่นคือการประพฤติกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริตและประกอบกรรมดีบำเพ็ญบุญตามหลักศาสนานั่นเอง

การพัฒนาตนจะต้องประกอบด้วยการพัฒนาในด้านที่สำคัญ ๆ แห่งการดำเนินชีวิต ๓ ด้านตามหลักไตรสิกขาของพุทธศาสนา คือ

๑. ศีล (พฤติกรรม)
๒. สมาธิ (จิตใจ)
๓. ปัญญา

องค์ประกอบทั้ง ๓ ด้าน มีความสัมพันธ์อาศัยกันและกัน เป็นปัจจัยแก่กันและกันในกระบวนการพัฒนา จึงต้องพัฒนาทั้ง ๓ ด้านให้เป็นการพัฒนาเต็มทั้งคนจึงจะเป็นการพัฒนาที่ได้ผล และคนที่มีการพัฒนาอย่างนี้แล้วก็จะ เป็นปัจจัยตัวกระทำที่นาระบบสัมพันธ์ใหญ่ให้ เป็นไปในทางที่ดี ที่เกื้อกูลแก่การดำรงอยู่ด้วยดีของมนุษย์และด้วยดีด้วยกันทุกระบบ เรียกว่าทุกสิ่งทุกอย่างสามารถมีอยู่ต่อไปได้อย่างยั่งยืน

๑. ศิล มุ่งเน้นพฤติกรรมที่แสดงออกทางสังคม พฤติกรรมที่ดีเป็นช่องทางให้จิตใจพัฒนา และช่วยให้ปัญญาองงาม อย่างน้อยพึงพัฒนาพฤติกรรมที่ไม่เบียดเบียน แต่ให้เป็นการพัฒนา พฤติกรรมที่สร้างสรรค์เกื้อกูล โดยเน้นพฤติกรรมทั่วไป เน้นเป็นพิเศษคือพฤติกรรมเคยชิน โดยใช้ แบบอย่างที่ดี วินัยและวัฒนธรรมที่พึงประสงค์เป็นตัวอย่าง เช่น การข้ามถนนตรงทางม้าลาย การทิ้ง ขยะลงถัง การเข้าคิว เป็นต้น พฤติกรรมในการทำมาหาเลี้ยงชีพ ให้ประกอบสัมมาอาชีพะ โดยเป็นการ หาเลี้ยงชีพที่สุจริตไม่เบียดเบียนก่อเวรภัยทำลายผู้อื่นและสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้ยังมีพฤติกรรม เศรษฐกิจทั่ว ๆ ไป เช่น การกิน การใช้จ่าย การเตรียมอาหาร การกำจัดของเสีย การรู้จักประมาณ ในการบริโภค การซื้อหาปัจจัยสี่ และสิ่งของเครื่องใช้ มุ่งเอาคุณค่าแท้ การไม่เสพล้างเสพล้างติดมีนเมา

ศีล เหมือนน้ำที่สะอาด ชำระล้างร่างกายให้สะอาด ก่อนที่จะใส่น้ำหอมและแต่งตัวประดับ อารมณ์ต่างๆ ให้ดูงดงาม ศีล ปรับระดับกาย วาจา ใจ ให้มีเมตตา นุ่มนวล อ่อนหวานเรียบร้อย ก่อให้เกิดความสงบ สันติขึ้นในสังคม รวมทั้งสิ่งแวดล้อม เป็นการนำเอาความชั่วออกไปก่อนแล้วจึงเติม ความดี

อีกประการหนึ่ง ศิลอุปมาเหมือนเสาเข็มและโครงสร้าง การที่จะสร้างบ้านที่อยู่อาศัยให้ แข็งแรงนั้น จะต้องมีเสาเข็มที่ดี และบ้านที่สวยงามก็จะต้องมีโครงสร้างหรือพิมพ์เขียวของบ้านที่ดีด้วย

๒. สมภาติ มุ่งเน้นการพัฒนาจิตใจ จิตใจมีเจตน์จำนงที่เป็นตัวชี้ นำ กำหนดพฤติกรรมและ สภาพจิตที่พอใจมีความสุข ก็ทำให้พฤติกรรมมีความมั่นคง ปัญญาจะทำงานได้ผลและพัฒนาไปได้ ต้องอาศัยสภาพจิตที่เหมาะสม จิตที่คิดจะเอา ทำให้เกิดท่าทีความรู้สึกแบบหวาดระแวงเป็นปฏิปักษ์ โดยมองมนุษย์ด้วยกันเองเป็นคู่แข่ง ตลอดจมองเขาเป็นเหยื่อ โดยเฉพาะสังคมปัจจุบันที่อยู่ภายใต้ ระบบแข่งขันแสวงหาผลประโยชน์จะหลอหลอมสภาพจิตใจเช่นนี้มาก จึงต้องถ่วงดุลจิตที่คิดจะ ได้ จะเอา ด้วยการตั้งจิตคิดจะให้ ซึ่งจะเป็นตัวนำจิตให้เกิดความสนใจต่อสุขทุกข์ของผู้อื่น เกิดความเข้าใจ เห็นใจต่อเพื่อนมนุษย์ พัฒนาเมตตา กรุณา มุทิตาขึ้นมา โดยวิธีธรรมชาติและด้วยการพัฒนาพฤติกรรม ในการให้เข้ามาควบคุมด้วย ก็จะทำให้การให้กลายเป็นความสุข

๓. ปัญญา ปัญญาเป็นตัวแก้ปัญหา เป็นตัวจัดและปรับทุกอย่างทั้งพฤติกรรมและจิตใจ ให้ลงตัวพอดีและเป็นตัวนำไปสู่จุดมุ่งหมายแห่งความมีอิสรภาพและสันติสุข การพัฒนานั้นจะต้อง พัฒนาควบคุมประสานกันไปและอิงอาศัยการพัฒนาทั้งพฤติกรรมและจิตใจ การที่มนุษย์จะพัฒนา ด้านปัญญาได้นั้น จะต้องปฏิบัติตามหลักธรรม ๔ ประการ⁵ คือ

⁵ พระเทพโสภณ (ประยูร มีฤกษ์), *โลกทัศน์ของชาวพุทธ*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๓๗.

๓.๑ สปุริสุปสัเสว การสมาคมกับคนดี หรือมีเพื่อนดี (กัลยาณมิตร) ซ่อนนี้เท่ากับเป็นการ รู้จักเลือกสรรแหล่งความรู้ที่ดี เช่น อาจารย์ ที่ปรึกษา สหาย หนังสือหรือสื่อสาร ทั้งหมดนี้จะกระตุ้น ให้เกิดการพัฒนาปัญญา

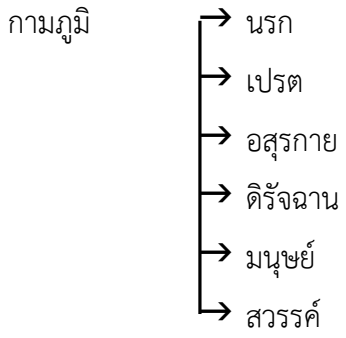
๓.๒ สทุณฺมสฺสวณิ การฟังพระสัทธรรม หมายถึงการแสวงหาความรู้จากแหล่งความรู้ ที่ดีตามที่กล่าวไว้ข้างต้น

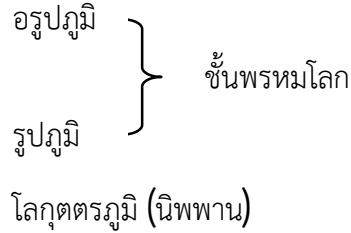
๓.๓ โยนิโสมนสิการ การทำไว้ในใจหรือไตร่ตรองโดยแยบคาย ซึ่งเป็นการใช้ความคิด อย่างถูกต้อง นั่นคือการมองสิ่งต่าง ๆ ด้วยความไตร่ตรองอย่างพินิจพิเคราะห์ การสืบหาเหตุและผล จนกระทั่งมองเห็นธรรมชาติที่แท้และแก้ไขปัญหานั้นได้

๓.๔ ฌมฺมานุชฺฌมฺมปฏิปัตติ การปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม โดยจัดเอาสิ่งต่าง ๆ ที่เคย เรียนรู้หรืออ่านมาเป็นภาคปฏิบัติอย่างถูกต้องตรงกันดีทุกประการกับหลักการและวัตถุประสงค์

การพัฒนามนุษย์ตามแนวทางพระพุทธศาสนานั้นมีจุดประสงค์หรือเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน แต่เมื่อยังไม่สามารถไปถึงเป้าหมายที่สำคัญนี้ได้ ทางพระพุทธศาสนาก็มีหลักหรือ กระบวนการในการพัฒนาที่จะทำให้มนุษย์และสังคมพัฒนาไปในทิศทางที่พึงประสงค์ เกิดความ เป็นระเบียบเรียบร้อย สุข สันติ ในทุกระบบที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา มุ่งเน้นพัฒนามนุษย์ในทางเจริญรุ่งเรือง ทางดี หากยังเวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสารก็จะถือกำเนิดในภพภูมิ ที่ดี เมื่อว่าถึงการพัฒนาแล้วเราจะต้องพัฒนาตนเองให้พ้นจากอบายภูมิเข้าสู่สุคติภูมิและโลกุตตรภูมิ ให้ได้

เมื่อเรายังไม่สามารถเข้าสู่พระนิพพานได้ พระพุทธศาสนามีความเชื่อว่ามนุษย์ยังจะต้อง วนเวียนอยู่ในภพภูมิเหล่านี้หากยังคงมีเหตุมีปัจจัยอยู่ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ จนกว่าจะถึง โลกุตตรภูมิ (นิพพาน ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีก)

การพัฒนาเพื่อให้บรรลุถึงเส้นทางสูงสุดตามหลักการทางพระพุทธศาสนานั้น จะต้องละความเชื่อแบบดั้งเดิมที่ติดอันเป็นตัวปิดกั้นไม่ให้มนุษย์เข้าถึงธรรมเบื้องสูงได้ คือจะต้องละที่สุด ๒ อย่าง

๑. กามสุขัลลิกานุโยค การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข
๒. อตตกิลมณานุโยค การประกอบความลำบากเดือนร้อนแก่ตนเอง ทำตนให้ลำบากโดยประการต่าง ๆ เช่น อดอาหาร หนาวไม่นุ่งผ้า ร้อนออกไปตากแสงแดด เป็นต้น โดยเข้าใจว่าจะเป็นเหตุแห่งความดี หรือทำให้ตนบรรลุคุณธรรมชั้นสูงได้ และปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา คือดำเนินชีวิตตามทางสายกลาง มรรคมีองค์ ๘

๑. สัมมาทิฐิ เห็นชอบ	}	ปัญญา
๒. สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ		
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ	}	ศีล
๔. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ		
๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ		
๖. สัมมาวายามะ พยายามชอบ	}	สมาธิ
๗. สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ		
๘. สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ		

การพัฒนาตนตามแนวพุทธนั้น จำเป็นที่ผู้พัฒนาจะต้องศึกษาทำความเข้าใจตนเองด้วย เช่นเดียวกันว่าตนเองอยู่ในกลุ่มใด โดยจะต้องศึกษาความแตกต่าง ๒ ประการ คือ

๑. ความแตกต่างแนวตั้ง คือ ญาณหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ ได้แก่ บุคคล ๔ ประเภท
 - ๑.๑ อุกคตัตถุญญ บุคคลผู้รู้แจ้งอริยสัจธรรมโดยฟังเพียงการยกหัวข้อธรรมขึ้นแสดงเท่านั้น
 - ๑.๒ วิปจิตถุญญ บุคคลผู้รู้แจ้งอริยสัจธรรมโดยอาศัยการขยายความแห่งหัวข้อธรรมโดยละเอียด

๑.๓ เนยย บุคคลผู้รู้แจ้งอริยสัจธรรมโดยอาศัยการฟังการศึกษาอย่างต่อเนื่อง ๆ จากกัลยาณมิตรผู้มีปัญญา

๑.๔ ปทปรม บุคคลผู้ไม่สามารถรู้แจ้งอริยสัจธรรมในชาตินี้ได้ แม้ว่าจะได้ฟังมาก ศึกษามาก

๒. ความแตกต่างแนวนอน คือ ญาณหยั่งรู้ความโน้มเอียง ความถนัด อธิยาศัย คือ จริต ๖

๒.๑ รากจริต คือผู้มีปกตินิสัยหนักไปทางราคะ รักสวยรักงาม

๒.๒ โทสจริต คือผู้มีปกตินิสัยหนักไปทางโทสะ ใจร้อน หงุดหงิดง่าย

๒.๓ โมหจริต คือผู้มีปกตินิสัยหนักไปทางโมหะ เวลา เชื่องซึม เชื่อคนง่าย งามายขาดเหตุผล

๒.๔ สัทธาจริต คือผู้มีปกตินิสัยหนักไปทางศรัทธา น้อมใจเชื่อ เลื่อมใสได้ง่าย

๒.๕ พุทธิจริต คือผู้มีปกตินิสัยหนักไปทางชอบคิด พิจารณาด้วยเหตุผลอย่างลึกซึ้ง ชอบใช้ปัญญาพิจารณาตามความเป็นจริง ไม่เชื่ออะไรโดยไม่มีเหตุผล

๒.๖ วิตกจริต คือผู้มีปกตินิสัยหนักไปทางฟังชาน คิดเรื่องนี้ที่เรื่องนั้นที่ เปลี่ยนไปเปลี่ยนมา

การพัฒนาตนนี้จะต้องศึกษาภุ่ย่อยที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยในการพัฒนาตนซึ่งจะต้องทำความเข้าใจอีก เพราะมีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาด้วย (กฏธรรมชาติ) ๕ อย่าง คือ

๑. อุตุนิยาม คือ กฏธรรมชาติ ที่ครอบคลุมความเป็นไปของปรากฏการณ์ในธรรมชาติ เกี่ยวกับวัตถุที่ไม่มีชีวิตทุกชนิด เช่น ฤดูกาล อุณหภูมิ ดินฟ้าอากาศ

๒. พีชนิยาม คือ กฏธรรมชาติที่ครอบคลุมความเป็นไปของสิ่งมีชีวิตทั้งพืชและสัตว์ การสืบพันธุ์หรือพันธุกรรม

๓. กรรมนิยาม คือ กฏแห่งกรรม

๔. ธรรมนิยาม คือ กฏธรรมชาติเกี่ยวกับความเป็นเหตุเป็นผลของสิ่งทั้งหลาย

๕. จิตตนิยาม คือกลไกการทำงานของจิต เช่น การเกิดดับของจิต การรับอารมณ์ของจิต องค์ประกอบของจิต (เจตสิก)

ผลของการพัฒนาตนตามแนวทางพระพุทธศาสนานั้น จะทำให้มนุษย์สมบูรณ์ตามลำดับภูมิธรรมที่ตนเองบรรลุสำเร็จเป็นอริยบุคคล ๘ จำพวก ชั้นใดชั้นหนึ่ง คือ

โสดาปัตติมรรค	โสดาปัตติผล
สกาคามิมรรค	สกาคามิผล
อนาคามิมรรค	อนาคามิผล
อรหัตตมรรค	อรหัตตผล

การพัฒนาตนตามหลักพระพุทธศาสนานั้น นอกจากจะทำให้ชีวิตของตนและสังคมมีความสุขในชาตินี้แล้ว ยังพัฒนาตนให้มีความสุขอย่างยั่งยืน คือบรรลุถึงพระนิพพาน พ้นการเวียนว่ายตายเกิด อีกด้วยนับว่าเป็นการฝึกตนและพัฒนาตนเองที่ประเสริฐที่สุด

เอกสารอ้างอิง

- พระเทพโสภณ, (ประยูร มีฤกษ์). **โลกทัศน์ของชาวพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระธรรมธีรราชฆานูณี, (โชดก ญาณสิทธิเถร). **ทาง ๗ สาย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระธรรมธีรราชฆานูณี, (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙). **มงคล ๓๘ ประการ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต). **สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๗.
- _____. **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____. **พุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๖.
- _____. **ธรรมนุญชีวิตพุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____. **การพัฒนาที่ยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๓.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระพิมลธรรม ฐานทัตตมหาเถระ. **จริยาชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- สมเด็จพระพุทธาจารย์, (อาจ อาสภมหาเถร). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทประยูรวงศ์พรี้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖.